

Miłosz Bramora

ANALIZA ORZECZNICTWA DOTYCZĄCA BŁĘDU NA TLE WYKŁADNI PRZESŁANEK WAD OŚWIADCZENIA WOLI

Opiekun naukowy: dr Joanna Buchalska

Miłosz Bramora – w 2016 r. rozpoczął studia prawnicze na Akademii Leona Koźmińskiego w Warszawie, w trybie stacjonarnym. Od października 2019 r. pełniący funkcję Wiceprezesa Zarządu oraz Sekretarza Studenckiej Poradni Prawnej. Aktywnie uczestniczący w wielu uczelnianych kołach naukowych. Wielokrotnie nagrodzony Stypendium Rektora dla najlepszych studentów Akademii Leona Koźmińskiego, a także Stypendium Fundacji Koźmińskich za wybitne osiągnięcia naukowe.

Abstrakt

Przedmiotem artykułu jest omówienie błędu jako wady oświadczenia woli oraz jego wpływu i skutki na złożone oświadczenie woli. W tym celu należy dokonać analizy pojęć zawartych w art. 84 kodeksu cywilnego oraz przedstawić ich istotę. Następnie enumeratywnie zostaną wyliczone i omówione przesłanki błędu z uwzględnieniem, iż przyjmowane na ogół terminy „czynność prawna” oraz „oświadczenie woli” nie są pojęciami tożsamymi. W celu pełnej analizy zagadnienia niezbędne będzie również wyjaśnienie różnicy pomiędzy błędem *sensu stricto* a pomyłką. W artykule zostanie omówione uprawnienie kształtujące, które stanowi podstawę uchylecia się od wadliwego oświadczenia woli złożonego pod wpływem błędu – tj. błędne oświadczenie spełniające przesłanki nie powoduje *ex lege* nieważności umowy; konieczne jest czynne działanie erransa. Wskazane zostaną różnice poglądów w zakresie oceny istotności błędu, tj. charakter subiektywny i obiektywny. Przeprowadzone rozważania będą odnosić się również do dyrektywy wykładni oświadczeń woli. Element końcowy stanowić będzie omówienie błędu co do sfery motywacyjnej – w szczególności błędu co do pobudki. Powyższe przesłanki zostaną omówione oraz porównane na podstawie poglądów

doktryny oraz judykatury. Na zakończenie autor postara się sformułować wnioski *de lege ferenda*.

Słowa kluczowe: błąd, czynność prawna, oświadczenie woli, skutek prawny, pomyłka

Analysis of the case law on error in relation to the interpretation of the prerequisites of defects in a declaration of intent

Abstract

The subject matter of this article is a discussion of an error as a defect in declaration of intent and its impact. For this reason, the Author will examine concepts specified in the article 84 of Polish Civil Code and present their essence. Further, the Author enumerate conditions of an error and discuss them. For this reason it will be compare the legal terms - „legal act” and „declaration of intent”. In order to discuss this matter it is necessary to explain the difference between error – in narrow meaning – and mistake. The article discuss creating competencies which enables evading defective declaration of intent made under an error, i.e. defective declaration meeting conditions which do not render invalidity of contract *ex lege*. For this it is necessary to act *errans*. In article it will be also indicated which are the differences of opinion in the scope of evaluation of materiality of errors, i.e. subjective and objective. Considerations shall refer to the interpretation provisions of declaration of intent. At the end it shall be made the reference to error as to the motivational sphere – in particular error as to the motives. Aforementioned conditions will be discussed and compared in doctrine and jurisdiction. The article will finish with *de lege ferenda* conclusions.

Keywords: error, legal act, declaration of intent, legal effect, mistake

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie uprawnień strony czynności prawnej, przysługujących jej na wypadek złożenia oświadczenia woli pod wpływem błędu. Na wstępie należy zadać pytanie, czym jest błąd jako wada oświadczenia woli oraz jak niniejsze pojęcie

rozumiane jest na dwóch płaszczyznach – w języku potocznym oraz prawnym i prawniczym, a także czym jest stwierdzenie błędu.

Błąd może posiadać różną doniosłość prawną, natomiast warunkiem prawnej doniosłości błędu w świetle art. 84 k.c.¹ jest przede wszystkim to, aby błąd składającego oświadczenie woli dotyczył treści czynności prawnej². Przytoczone rozważania doktryny oraz orzecznictwa sądów powszechnych i Sądu Najwyższego ukażą, jak postrzegana jest istotność błędu. Udzielona zostanie ponadto odpowiedź na pytanie, czy pojęcia „oświadczenie woli” oraz „czynność prawna” są tożsame. Ukazane zostanie uprawnienie służące errransowi do ochrony jego interesów wynikających z zawartej czynności prawnej. Uwidocznione zostanie także, że oświadczenie woli złożone pod wpływem błędu, spełniające przesłanki, nie powoduje *ex lege* nieważności czynności prawnej. Ponadto, autor między innymi postara się udzielić odpowiedzi na pytanie, czy zarówno kryteria obiektywne, jak i subiektywne, wymagane są do spełnienia przesłanki istotności błędu. Następnie wskaże, czy istnieją odstępstwa od powyższego. Nakreślony zostanie rodzaj czynności prawnej, dla której nie jest obligatoryjne spełnienie wszystkich przesłanek stanowiących warunek *sine qua non* występujących w przepisie. Zaakcentowane zostanie, iż podnosząc argumentum *a maiori ad minus* – w niektórych sytuacjach, w treść czynności prawnej uplasuje się pobudka. Poszukiwania będą dotyczyły odpowiedzi na pytanie, czy sfera motywacyjna włączona w treść czynności prawnej może przesądzać o potraktowaniu powyższego jako błąd prawnie istotny. Poruszona zostanie kwestia błędu mającego związek ze sferą motywacyjną osoby dokonującej czynności prawnej oraz udzielona zostanie odpowiedź, czy owa przesłanka posiada jakiegokolwiek znaczenie prawne. Dalsze skutki związane ze wzruszeniem czynności prawnej, zawartej pod wpływem błędu wykraczają poza zakres niniejszej pracy.

Pojęcie wad oświadczenia woli

Definicje poszczególnych wad oświadczenia woli ustawodawca enumeratywnie wskazuje w przepisach księdze I, tytule IV, rozdziale IV kodeksu cywilnego – tj. są to: stan wyłączający świadome albo swobodne podjęcie decyzji i wyrażenie woli, pozorność, błąd, podstęp, a także groźbę. Pojęcie wady oświadczenia woli ma charakter subiektywny i podlega obiektywizacji w zależności od istniejących w danej sytuacji okoliczności faktycznych, a także od spełnienia

¹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 2019 r., poz. 1145), dalej czyt. jako „kodeks cywilny” lub „k.c.”.

² Wyrok Sądu Najwyższego z 29 października 2010 r., I CSK 595/09, Legalis.

określonych w ustawie przesłanek (np. błąd z reguły musi być istotny, a groźba bezprawna i poważna).³ W ujęciu historycznym „Rozdział o wadach oświadczenia woli otwierał art. 31 kodeksu zobowiązań⁴ stanowiący, że „Nieważne jest oświadczenie woli, złożone przez osobę, znajdującą się w stanie nieprzytomności lub chociażby przemijającego zakłócenia czynności psychicznej wyłączającego świadomą wolę”⁵.

Wielu autorów uważa, iż ten stan wyłączający świadomość rozumiany być powinien jako stan zewnętrzny, który nie zależy w żaden sposób od wewnętrznych pobudek. Ludwik Domański wskazuje na chorobliwe urojenia nieujawnione na zewnątrz, które wyłączają swobodę decyzji woli natomiast skutkują potrzebą zaspokojenia pożądań, pod wpływem nałogów pijaństwa bądź narkomanii. Zważając na powyższe twierdzenie Ludwika Domańskiego – „brak swobody nie uzasadniał zatem nieważności oświadczenia woli, jeżeli nie towarzyszył temu brak świadomości”⁶. Tym samym można stwierdzić, iż regulacja wad oświadczenia woli w kodeksie cywilnym wyraźnie jest wzorowana na kodeksie zobowiązań. Wyodrębnienie wad oświadczenia woli ma wiele zadań – nie tylko redakcyjnych. Przepisy art. 82–88 kodeksu cywilnego mają charakter normatywny (jak również psychologiczny). Jak słusznie wskazuje autor, „nie powinno być wątpliwości, że o kształcie wad oświadczenia woli zadecydowały dwie podstawowe zasady: woli – w myśl, której znaczenie prawne powinno być przypisywane oświadczeniom wyrażającym decyzje swobodne i świadomie podjęte, oraz zaufania, która nakazuje uwzględniać interesy i zaufanie innych podmiotów, których czynność prawna dotyczy”⁷.

Wobec tego należy uznać, że regulacja wad oświadczenia woli zawarta w Kodeksie cywilnym w dużej mierze wzorowana jest na regulacji historycznej, zawartej w kodeksie zobowiązań.

Błąd jako wada oświadczenia woli

Na wstępie należy zadać pytanie: „Jak definiować „wady oświadczenia woli”? – polski ustawodawca nie przywołał definicji legalnej tego pojęcia. Próby zdefiniowania tego terminu podjęte zostały przez judykaturę oraz doktrynę. Zdaniem Agnieszki Grzesiok-Horosz „w

³ P. Nazaruk, Komentarz do art. 82 kodeksu cywilnego (w:) KC Komentarz, red. J. Ciszewski, P. Nazaruk, Warszawa 2019/Legalis.

⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933r. – kodeks zobowiązań (Dz.U. 1933, Nr 82 poz.598), dalej czyt. jako „kodeks zobowiązań” lub „k.z.”.

⁵ R. Trzaskowski, Wady oświadczenia woli w perspektywie kodyfikacyjnej, Studia Prawa Prywatnego, Warszawa 2008, nr 3, s. 44.

⁶ Cytowany za R. Trzaskowski, Wady oświadczenia woli w perspektywie kodyfikacyjnej, Studia Prawa Prywatnego Ibidem, s. 44.

⁷ Ibidem, s. 47.

szerokim, psychologicznym ujęciu za wadę oświadczenia woli można uznać jakąkolwiek nieprawidłowość w funkcjonowaniu mechanizmu woli lub też nieprawidłowość w jej uzewnętrznieniu, powodującą niezgodność pomiędzy oświadczeniem woli a aktem woli, choćby nawet był on powzięty prawidłowo⁸”.

Jedną z wad oświadczenia woli jest błąd. Pojęcie to nie jest jednoznaczne i wzbudza wątpliwości w zakresie jego definiowania. Zgodnie z przyjętymi definicjami interesująca wydaje się interpretacja przyjęta przez autorów *Leksykonu PWN*, interpretująca błąd jako „niezgodność między rzeczywistością a jej odbiciem w świadomości człowieka; w prawie cywilnym może być podstawą do uchylenia się od skutków prawnych oświadczenia⁹”, a błąd formalny za to definiowany jest jako „błąd we wnioskowaniu; powstaje wówczas, gdy z przesłanek (nawet prawdziwych) nie wynika logiczny wniosek; zw. też błędem *sequitur*¹⁰” – niniejsze wydaje się najbardziej zbliżone do definicji błędu w rozumieniu kodeksu cywilnego. Potoczne rozumienie błędu prowadzi do wniosku, że na jego pojawienie się wpływ ma związek przyczynowy – tj. poprzez niedoinformowanie strony czynności prawnej powstaje u niej mylne wyobrażenie na temat zawieranej czynności prawnej tudzież dokonującej jednostronnej czynności prawnej.

Na podstawie słowników języka polskiego definiowanie pojęcia błąd przyjmuje na ogół bardzo ogólny charakter – tj. „odstępstwo od prawidłowości, chybienie, fałszywe mniemanie, omyłka, pomyłka¹¹” tudzież „niezgodność z obowiązującymi regułami pisania, liczenia, wymowy itp., odstępstwo od normy; pomyłka¹²”.

Przesłanki błędu w rozumieniu art. 84 kodeksu cywilnego

Kodeksową definicję błędu zawiera art. 84 kodeksu cywilnego enumeratywnie wyliczający przesłanki błędu wskazane w przepisie, których łączne spełnienie umożliwia uznanie oświadczenia woli za wadliwe.

Zgodnie z pierwszą przesłanką błąd ma dotyczyć treści czynności prawnej – tj. „jakiegokolwiek fragmentu norm postępowania wyznaczających tego rodzaju stosunek prawny¹³”. Owe „normy

⁸ A. Grzesiok-Horosz, Komentarz Wady oświadczenia woli (w:) KC komentarz wyd. 1, red. M. Załucki, Warszawa 2019, snb. 5/Legalis.

⁹ Nowy Leksykon PWN, red. Barbara Petrozolin-Skowrońska, Warszawa, 1998, s.184.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Słownik polszczyzny XVI wieku, tom II, red. Helena Cieńska, Wrocław, 1967, s.205.

¹² Słownik języka polskiego, tom I, red. Witold Doroszewski, Warszawa, 1958, s.566.

¹³ R. Strugała, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) KC komentarz wyd.9, red. E. Gniewek, Warszawa 2019, snb.4/Legalis.

postępowania” kształtowane są przez art. 60 kodeksu cywilnego – tj. oświadczenia woli osób zawierających umowę tudzież dokonujących innej czynności prawnej. Na oświadczenie woli składa się wola oraz jej obiektywny przejaw, czyli uzewnętrznienie. Nie mówimy tutaj o wewnętrznej woli podmiotu. Jednostka powinna mieć świadomość skutków prawnych, które nastąpią po złożeniu powyższego. Przypadkiem dość często występującym w praktyce jest zawarcie umowy w formie czynności dorozumianej, która nie przewiduje złożenia ustnego oświadczenia woli – tj. *per facta concludentia*. Wykładnia umów, do której znajdują zastosowanie dyrektywy interpretacyjne zawarte w art. 65 k.c. dokonywana jest kolejno na trzech płaszczyznach: ustalenia literalnego brzmienia umowy, ustalenia treści oświadczeń woli przy zastosowaniu reguł określonych w art. 65 § 1 k.c. oraz ustalenia sensu złożonych oświadczeń woli poprzez odwołanie się do zgodnego zamiaru stron i celu umowy¹⁴. Za błąd co do treści czynności prawnej uznać można więc błąd co do składnika wypowiedzi strony czynności prawnej.

Powyższe nie wyczerpuje jednak całokształtu przesłanek. Błąd co do treści czynności prawnej dotyczyć może zarówno „elementów norm postępowania, które wyznacza ustawa, zasady współżycia społecznego, zwyczaje (art. 56 kodeksu cywilnego) lub treść prawidłowo inkorporowanego do stosunku prawnego wzorca umownego¹⁵”. Nie jest również kluczowe, „do jakiej kategorii wedle tradycyjnego podziału (*essentialia negotii*, *naturalia negotii*, *accidentalialia negotii*) należy składnik umowy dotknięty błędem ani czy błąd odnosi się do faktów poprzedzających zawarcie stosunku prawnego, towarzyszących jego zawarciu, czy też jego skutków¹⁶”.

Należy zwrócić uwagę na pogląd Z. Radwańskiego, a także innych autorów, precyzujących, że błąd może dotyczyć wszystkich elementów stosunku prawnego – tj. jego podmiotów, przedmiotu tudzież treści. „Okoliczności, których może dotyczyć błąd, wskazuje się nie tylko uprawnienia i obowiązki stron, ale także przedmiot świadczenia, jego własności (np.

¹⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 31 maja 2019r., IV CSK 163/18, LEX nr 2686043, dalej Sąd Najwyższy uzasadnia powyższe przyjmując, że na tle art. 65 k.c. przyjmuje się kombinowaną metodę wykładni, która w przypadku oświadczeń woli składanych innej osobie, przyznaje pierwszeństwo temu znaczeniu oświadczenia, jakie rzeczywiście nadawały mu obie strony w chwili jego złożenia. Ten sens oświadczenia woli uznaje się za wiążący. Priorytet stosowania wykładni subiektywnej wynika z art. 65 § 2 k.c. Jeżeli okaże się, że strony nie przyjmowały tego samego znaczenia oświadczenia woli konieczne jest przejście do wykładni obiektywnej, tj. ustalenia właściwego sensu oświadczenia woli na podstawie przypisania normatywnego, czyli tak jak adresat oświadczenia woli rozumiał lub powinien je rozumieć. Decydujący jest tu więc punkt widzenia odbiorcy oświadczenia, dokonującego z należytą starannością wykładni zmierzającej do odtworzenia treści myślowych składającego oświadczenie.

¹⁵ Ibidem, snb.4, Legalis.

¹⁶ A. Janas, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) KC komentarz, red. M. Habdas, M. Frasz, Warszawa 2018, s.815.

właściwości lub wartość rzeczy sprzedanej) oraz osobę kontrahenta czy – szerzej – stronę czynności prawnej”¹⁷. Przesłanka ta związana jest z terminem, gdyż błąd co do treści czynności prawnej może stanowić podstawę uchylenia się od skutków prawnych oświadczenia woli. Nastąpić to może przez oświadczenie złożone na piśmie, przy czym uprawnienie to wygasa z upływem roku od wykrycia błędu (art. 88 kc).¹⁸ "Wykrycie błędu", o którym mowa w tym przepisie, należy rozumieć jako definitywne powzięcie wiadomości o błędzie, nie możliwość uzyskania takiej wiedzy, a o jego wykryciu można mówić wówczas, gdy każda racjonalnie postępująca i należycie dbająca o swoje interesy osoba zdałaby sobie sprawę, że składając oświadczenie woli, działała pod wpływem błędu. Innymi słowy, gdy dana osoba poznała stan rzeczywisty co do okoliczności, która wpłynęła na treść czynności prawnej¹⁹.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż „szerokie ujmowanie formuły błędu co do treści czynności prawnej jest jednoznaczne z możliwością powołania się na błąd co do prawa, a w konsekwencji z ograniczeniem znaczenia reguły *ignorantia iuris nocet*²⁰”. Nie należy w wyżej zakreślonym stwierdzeniu posunąć się zbyt daleko, gdyż „błędne przekonanie dotyczące prawa jest błędem w rozumieniu art. 84 kodeksu cywilnego tylko o tyle, o ile pozostaje jednocześnie błędem co do treści czynności prawnej w rozumieniu tego przepisu²¹”.

Drugą z kolei przesłanką jest istotność. Błąd dotyczący treści czynności prawnej powinien być istotny, jak definiuje to przepis art. 84 §2 kodeksu cywilnego – tj. można powołać się na błąd uzasadniający przypuszczenie, że gdyby składający oświadczenie woli nie działał pod wpływem błędu i oceniał sprawę rozsądnie, nie złożyłby oświadczenia tej treści. Niniejsze należy interpretować w ten sposób, że czynność prawna nie zostałaby dokonana w ogóle tudzież zostałaby dokonana, aczkolwiek jej treść byłaby inna.

Aktualne brzmienie kodeksu cywilnego pozwala na dyferencjację grup przesłanek istotności błędu – tj. wyróżniamy przesłanki pozytywne, a także przesłanki negatywne. Spełnienie przesłanek pozytywnych uprawnia do wzruszenia czynności prawnej, a ujawnienie się przesłanek negatywnych wyłącza możliwość wzruszenia czynności prawnej. „Pozytywne przesłanki dotyczą postawy, zachowania i wiedzy kontrahenta, jak również doniosłości samego błędu dla faktu zawarcia umowy. W drugiej grupie mieszczą się okoliczności związane z

¹⁷ J. Strzebiniyczk Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) KC komentarz, wyd. 7, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2016, s. 234.

¹⁸ Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 29 grudnia 2016r., I ACa 1481/16, Legalis.

¹⁹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 19 grudnia 2019r., I AGa 54/19, LEX nr 2979155.

²⁰ Z. Radwański, Wady oświadczenia woli (w:) System prawa prywatnego T.2, wyd.2, red. Z. Radwański, Warszawa 2008, s.400.

²¹ A. Jedliński, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) KC komentarz, T.1 Część ogólna wyd.2, red. A. Kidyba, Warszawa 2012, s. 563.

naganną postawą strony żywiącej nieprawidłowe wyobrażenie („niewybaczalność błędu”) oraz ryzykiem powstania fałszywych wyobrażeń, które niekiedy powinno obciążać błądzącego²²” Kodeks cywilny przewiduje odpowiedzialność strony umowy za wszelkie działania, które wywołują błąd nie biorąc pod uwagę zarzutu zawinienia. Proces postępowania strony umowy nie podlega jakiegokolwiek weryfikacji. Kwestia „rozsądnej oceny sprawy” jest częścią sporu doktrynalnego, którego omówienie pojawi się w dalszej części pracy.

Trzecia przesłanka nie dotyczy czynności prawnych nieodpłatnych. Mianowicie w przypadku oświadczeń woli składanych drugiej stronie będącej kontrahentem odpłatnej czynności prawnej na istotność błędu oraz obejmowanie nim treści czynności prawnej powołać się będzie można wówczas, gdy adresat oświadczenia woli bądź błąd wywołał, chociażby bez swej winy, bądź o błędzie wiedział bądź z łatwością ów błąd mógł zauważyć. Warto wspomnieć również, że oświadczenie woli składane drugiej stronie może nastąpić przez posłańca. W przypadku zniekształcenia owego oświadczenia woli przez posłańca – tj. osobę niebędącą stroną czynności prawnej, skutek jest analogiczny, jak przy złożeniu oświadczenia woli pod wpływem błędu przez stronę czynności prawnej – tj. możliwa jest wzruszalność.

Czynność prawna nieodpłatna

Warto zadać sobie pytanie jaką czynność należy uznać za nieodpłatną? „Odpłatnymi są czynności prawne dwustronne i dwustronnie zobowiązujące, na podstawie których obie strony mają uzyskać korzyść majątkową; inne czynności prawne są czynnościami nieodpłatnymi”²³. Ostatni fragment cytowanego zdania jednoznacznie wskazuje, że wymienione w przepisie dodatkowe ograniczenia nie odnoszą się do nieodpłatnych czynności prawnych (np. umowy darowizny). Wnioskując *a contrario* – wszystkie czynności prawne niebędące dwustronnie bądź dwustronnie zobowiązującymi, na podstawie których strony nie uzyskują korzyści majątkowych są czynnościami prawnymi nieodpłatnymi. Nieodpłatność odznacza się brakiem jakiegokolwiek świadczenia wzajemnego lub świadczenie jednej ze stron ma jedynie charakter symboliczny. Jeżeli jednak oświadczenie woli było złożone innej osobie, uchylenie się od jego skutków prawnych dopuszczalne jest tylko wtedy, gdy błąd został wywołany przez tę osobę, chociażby bez jej winy, albo gdy wiedziała ona o błędzie lub mogła z łatwością błąd zauważyć;

²² M. Królikowski, Błąd jako wada oświadczenia woli strony umowy, Instytucje Prawa Prywatnego, Warszawa, 2014, s.317.

²³ S. Grzybowski, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) System prawa cywilnego, T.1, red. S. Grzybowski, Wrocław 1985, s.496.

ograniczenie to nie dotyczy czynności prawnej nieodpłatnej (Art. 84 §1 zd.2 kodeksu cywilnego). Ustawodawca ograniczył wymóg spełnienia przesłanek błędu z art. 84 kodeksu cywilnego do sytuacji, w której osoba dokonuje czynności prawnej nieodpłatnej – tj. „konieczność wykazania, że adresat oświadczenia wywołał błąd, wiedział o błędzie albo mógł go z łatwością zauważyć, nie dotyczy czynności nieodpłatnych”²⁴.

Ponadto teza Wyroku Sądu Apelacyjnego w Poznaniu wskazuje, że wprawdzie art. 84 par. 1 zd. 2 kc stanowi, że jeżeli oświadczenie woli było złożone innej osobie, uchylenie się od jego skutków prawnych dopuszczalne jest tylko wtedy, gdy błąd został wywołany przez tę osobę bez winy, albo gdy wiedziała ona o błędzie lub mogła z łatwością błąd zauważyć, to z dalszej treści zd. 2 par. 1 art. 84 wynika, że w przypadku czynności nieodpłatnej, a taką jest umowa darowizny, nie ma potrzeby dowodzić, iż osoba, której oświadczenie woli zostało złożone, wywoływała błąd.²⁵

Składający oświadczenie woli, które kreuje nieodpłatną czynność prawną (np. darczyńca) może więc powołać się na błąd już wtedy, gdy dotyczy on treści czynności prawnej (np. umowy darowizny) oraz ma charakter istotny”²⁶. Powyższe oznacza, iż dalsze przesłanki wymienione w art. 84 §1 zd.2 kodeksu cywilnego nie muszą być spełnione. „Jeżeli więc oświadczenie dotyczy czynności prawnej nieodpłatnej, to składający je może zawsze uchylić się od jej skutków prawnych. Natomiast, gdy odnosi się ono do czynności odpłatnych, składający je może uchylić się od ich skutków tylko wtedy, gdy błąd został wywołany przez adresata, nawet bez jego winy albo gdy dowiedział się on o błędzie lub mógł błąd z łatwością zauważyć”²⁷.

Niekiedy istnieje możliwość powstania kuriozalnej sytuacji, w której następuje sprzedaż ruchomości, dla przykładu samochodu za 1 zł. Wedle reguł wykładni oświadczeń woli powyższą czynność prawną należałoby zakwalifikować jako umowę darowizny, w której Darczyńca daruje Obdarowanemu rzecz. Podnosząc odpowiednie argumenty wspomnianą sprzedaż można potraktować jako wadę oświadczenia woli z przepisu art. 83 kodeksu cywilnego – tj. pozorność czynności prawnej, skutkującą nieważnością.

„Typowymi przykładami czynności nieodpłatnych są darowizna i zwolnienie z długu. Nieodpłatne są też wszystkie czynności jednostronne: udzielenie pełnomocnictwa,

²⁴ P. Sobolewski, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) KC Komentarz red. K. Osajda, Warszawa 2020/Legaliz.

²⁵ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 18 czerwca 1991r., I ACr 151/91, Legaliz.

²⁶ M. Gutowski, Wady oświadczenia woli (w:) System Prawa Prywatnego T.2, wyd.3, red. Z. Radwański, Warszawa 2019, s. 510.

²⁷ Ibidem, s.513.

wypowiedzenie umowy, odstąpienie od umowy, sporządzenie testamentu²⁸” Dla przykładu testament jako czynność prawna nieodpłatna opiera się na teorii woli. Wielu autorów twierdzi, że art. 945 kodeksu cywilnego stanowi *lex specialis* w stosunku do regulacji zawartej w art. 82-88 kodeksu cywilnego. Art. 945 §1 pkt 2 stanowi, że testament jest nieważny, jeżeli został sporządzony pod wpływem błędu uzasadniającego przypuszczenie, że gdyby spadkodawca nie działał pod wpływem błędu, nie sporządziłby testamentu tej treści. Przesłanki błędu jako wady oświadczenia woli zostały odmiennie uregulowane aniżeli w art. 84 kodeksu cywilnego. Ustawodawca ustanowił przesłankę błędu subiektywnie istotnego – tj. oceniamy czynność testatora, bez odwoływania się do racjonalnie działającej osoby fizycznej. Warto w tym miejscu również wskazać, iż odwołanie darowizny opiera się na założeniu, że umowa darowizny była umową ważną, natomiast umowa zawarta w warunkach braku świadomości lub swobody jest umową nieważną i wówczas odwołanie darowizny nie wchodzi w rachubę.²⁹

Zważając na Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 19 października 1995 roku stanowiący, iż podstęp jest błędem kwalifikowanym, umyślnie wywołanym w celu złożenia oświadczenia woli pod wpływem takiego błędu. Podstępem może dopuścić się druga strona danej czynności prawnej albo osoba trzecia.³⁰ Należy zauważyć ścisłe powiązanie art. 84 kodeksu cywilnego dotyczącego błędu z podstępem zdefiniowanym w art. 86 kodeksu cywilnego. Pomiędzy powyższymi pojęciami występuje relacja o charakterze *lex specialis derogat legi generali*, co oznacza, że podstęp jest szczególną odmianą błędu. W sytuacji spełnienia przesłanek z art. 86 kodeksu cywilnego dotyczących podstępu, posiłkowe uzupełnianie ich przesłankami z art. 84 kodeksu cywilnego jest niedopuszczalne. Błąd wywołany podstępem nie musi dotyczyć treści czynności prawnej ani nie musi być obiektywnie istotny.

Co do zasady więc istotność błędu oceniamy zarówno w aspekcie obiektywnym, jak i subiektywnym, aczkolwiek pewnego rodzaju sytuacje, uregulowane przez ustawodawcę w Kodeksie cywilnym przewidywać mogą wyłączenie istotności obiektywnej tudzież subiektywnej.

Czynność prawna a oświadczenie woli

²⁸ P. Sobolewski, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) KC komentarz, red. K. Osajda, Warszawa 2019, snb.23/Legalis.

²⁹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie – I Wydział Cywilny z dnia 6 grudnia 2019 r., I ACa 755/18, Legalis.

³⁰ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 19 października 1995r., I ACr 514/95, LEX nr 26341.

Pojęcie oświadczenia woli immanentnie związana jest z pojęciem czynności prawnej. Czynność prawna zawierana jest przez zgodne oświadczenia woli stron, a co za tym idzie istnieje prawdopodobieństwo wystąpienia wad oświadczenia woli.

Bowiem ażeby strona mogła powołać się na błąd w rozumieniu przepisu art. 84 Kodeksu cywilnego musi złożyć oświadczenie woli, w następstwie, którego sąd uzna je za wadliwie złożone (w przypadku spełnienia określonych w przepisie przesłanek). Zważając na powyższe – oświadczenie woli skierowane jest w celu zawarcia stosownej czynności prawnej z określoną osobą bądź grupą określonych osób. Definicja legalna oświadczenia woli swoje usytuowanie znajduje w art. 60 Księgi I Kodeksu cywilnego, który stanowi, że z zastrzeżeniem wyjątków w ustawie przewidzianych, wola osoby dokonującej czynności prawnej może być wyrażona przez każde zachowanie się tej osoby, które ujawnia jej wolę w sposób dostateczny, w tym również przez ujawnienie tej woli w postaci elektronicznej. Oznacza to, że oświadczyć wolę zawarcia umowy można także poprzez czynność dorozumianą – tj. *per facta concludentia*.

Dorozumiane oświadczenie woli to zachowanie osoby, w którym jej wola jest przejawiana w sposób pośredni, domniemany z okoliczności towarzyszących³¹. Poglądy doktryny wskazują, że definicja ta nie jest pełna i w celu jej interpretacji należy odwołać się do pojęcia czynności prawnej – „oświadczeniem woli jest bowiem wyłącznie zachowanie zmierzające do wywołania skutku w postaci powstania, zmiany lub ustania stosunku prawnego, czyli zachowanie mające wpływać na istnienie i treść uprawnień i obowiązków cywilnoprawnych³²”. Warto w tym miejscu rozróżnić pojęcia „oświadczenie woli” od „oświadczenia wiedzy”. Pojęcia te nie są tożsame oraz pociągają za sobą inne skutki w sytuacji, w której strona powołuje się na błąd. W istocie oświadczenie na piśmie przez pozwanego, że pożyczka została spłacona i pozwana nie jest jego dłużnikiem, ma charakter oświadczenia wiedzy, do którego nie mają zastosowania przepisy o oświadczeniu woli, w tym o uchyłaniu się od ich skutków w przypadku złożenia oświadczenia pod wpływem błędu. Oświadczenie powoda nie wywołało więc żadnych skutków prawnych³³.

Z zastrzeżeniem potajemnym mamy zaś do czynienia w sytuacji, gdy strona zawiera umowę, aczkolwiek w rzeczywistości owego zobowiązania nie ma w zamiarze wykonać. *Reservatio mentalis* nie wywołuje żadnych skutków prawnych z tego względu, że nieujawnione decyzje

³¹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 września 2018r., II CSK 747/17, Legalis.

³² P. Machnikowski, Komentarz do art. 60 kodeksu cywilnego (w:) KC komentarz wyd. 9, red. E. Gniewek, Warszawa 2019, snb.1/Legalis.

³³ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 12 sierpnia 2016r., I ACa 285/16, Legalis.

strony umowy nie posiadają prawnej doniosłości. Pojęcie to nie jest tożsame z pojęciem pozorności czynności prawnej, która stanowi wadę oświadczenia woli, określoną w art. 83 kodeksu cywilnego. *Reservatio mentalis* stanowi pomyślane, aczkolwiek nieujawnione zastrzeżenie.

Zważając na powyższe należy stwierdzić, że oświadczenie woli jest pewnego rodzaju znakiem, ukierunkowanym na powstanie sytuacji prawnej bądź faktycznej podmiotów – stron czynności prawnej. Wnioskując *a contrario* – oświadczeniem woli nie będą więc „zachowania niebędące znakami, gdyż nieskierowane do innych osób (nieuzewnętrzznione przeżycia psychiczne, w tym tzw. zastrzeżenie potajemne)”³⁴.

Błąd subiektywny a obiektywny

Jak wyżej było już wspomniane – błąd strony co do treści albo błąd *per se* czynności prawnej musi być istotny. Z reguły wyróżnia się dwa rodzaje owej istotności – tj. obiektywną oraz subiektywną. Słusznie wskazuje się, że „jeżeli *errans*, nie będąc w błędzie i tak zawarłby umowę o istniejącej treści, to wymóg subiektywnej istotności nie jest spełniony³⁵”. „Z kolei w przypadku aspektu obiektywnego musi być spełniona analogiczna zależność z tym, że w tym wypadku patrzy się na sprawę z punktu widzenia rozsądnego uczestnika procesu³⁶”. „Należy zatem zadać pytanie, czy brak błędu uzasadniałby przypuszczenie, iż ów rozsądny uczestnik obrotu i tak zawarłby umowę o identycznej treści. Jedynie negatywna odpowiedź na to pytanie pozwala uznać, iż błąd było obiektywnie istotny³⁷”. „Subiektywna istotność błędu ujmowana bywa różnie. Głosi się, że błąd jest istotny subiektywnie, jeżeli stanowi „przyczynę sprawczą oświadczenia woli³⁸”.

Doktryna poddaje w wątpliwość istnienie wymogu subiektywnej istotności, aczkolwiek według wielu autorów na istotność błędu powinny zostać spełnione dwa wymogi – obiektywne oraz subiektywne. Z niniejszą tezą należy się zgodzić, co może potwierdzić Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 17 kwietnia 2014r. tj. błąd stanowiący wadę oświadczenia woli musi być subiektywnie istotny, tj. stanowić przyczynę sprawczą oświadczenia woli, i

³⁴ P. Machnikowski, Komentarz do art. 60 kodeksu cywilnego..., snb.5/Legalis.

³⁵ M. Królikowski, Błąd jako wada oświadczenia woli..., s.200-201.

³⁶ Ibidem, s.201.

³⁷ Ibidem.

³⁸ B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) KC komentarz część ogólna, wyd. II, red. P. Księżak, M. Pyziak-Szafnicka, Warszawa 2014, snb.16, LEX.

obiektywnie istotny, czyli tego rodzaju, że żaden rozsądny człowiek, znający prawdziwy stan rzeczy, nie złożyłby oświadczenia woli tej treści³⁹.

Kolejnym etapem jest porównanie przesłanek istotności błędu na gruncie poglądów doktryny oraz judykatury. Istotność błędu w świetle art. 84 § 2 kc polega na tym, że gdyby składający oświadczenie woli nie działał pod wpływem błędu i oceniał sprawę rozsądnie, nie złożyłby oświadczenia tej treści. Nie wystarczy zatem subiektywna istotność błędu wynikająca z przeświadczenia osoby, która złożyła oświadczenie, lecz musi być ona także obiektywna, czyli tego rodzaju, że rozsądnie działający człowiek znający prawdziwy stan rzeczy, nie złożyłby oświadczenia woli tej treści⁴⁰. Przyjęta przez zakład pracy oferta rozwiązania umowy o pracę złożona przez pracownika pod wpływem nieświadomości, że postępowanie likwidacyjne dotyczące zakładu pracy (przedsiębiorstwa państwowego) nie zostało ukończone może być uznana za złożoną pod wpływem istotnego błędu co do treści czynności prawnej, uprawniającego pracownika na podstawie art. 84 KPC⁴¹ w zw. z art. 300 KP⁴² do uchylenia się od skutków prawnych swego oświadczenia woli, jeżeli spełnione zostały pozostałe warunki określone w art. 84 § 1 KPC⁴³.

Zgodnie z powyższym istotność błędu należy oceniać zarówno w kategoriach obiektywnych jak i subiektywnych. „Obiektywna ocena istotności błędu polega na rozważeniu, czy w takich samych okolicznościach rozsądna osoba złożyłaby oświadczenie woli, gdyby nie działała pod wpływem błędu⁴⁴”. Mówiąc o rozsądnej osobie przyjmujemy, iż jest to strona czynności prawnej, która przy dołożeniu należytej staranności, znająca prawdziwy stan rzeczy składa oświadczenie woli. Przy ocenie istnienia przesłanki „istotności błędu” decydujące są kryteria obiektywne⁴⁵. Kryteria obiektywne wiodą prym, co nie jest jednoznaczne z twierdzeniem, iż należy na nich poprzestać. W uzasadnieniu wyroku Sądu Najwyższego z dnia 20 maja 2011 roku rozstrzygnięto, iż przy ocenie przesłanek istotności błędu decydujące są kryteria obiektywne, czynniki subiektywne natomiast (przekonanie samej osoby składającej oświadczenie woli) nie są wiodące.

³⁹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 17 kwietnia 2014r., I ACa 1494/13, Legalis.

⁴⁰ Podobnie Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 13 listopada 2018r., I ACa 48/18, Lex nr 2637794 stanowiący, że kwestię czy błąd jest istotny, ocenia się według znamion konkretnego przypadku. Istotny jest wówczas, gdy oceniając rzecz bezstronnie, każdy musi dojść do przekonania, że błądzący, gdyby nie był działał pod wpływem błędu, nie byłby zawarł umowy albo byłby ją zawarł inaczej.

⁴¹ Ustawa z dnia 17 listopada 1964r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. z 2019r., poz. 1460, dalej czyt. jako „kodeks postępowania cywilnego” lub „k.p.c.”).

⁴² Ustawa z dnia 26 czerwca 1974r. – Kodeks pracy (Dz.U. z 2019r., poz. 1040).

⁴³ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 31 sierpnia 1989r., III PZP 37/89, Legalis.

⁴⁴ P. Sobolewski, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) KC Komentarz red. K. Osajda, Warszawa 2020/Legalis.

⁴⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 maja 2011r., IV CSK 533/10, Legalis.

W wyroku Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 25 listopada 2016 roku wskazuje się jednoznacznie, iż o istotności błędu przesądzać muszą kryteria obiektywne, odnoszone do oceny rozsądnego człowieka, który znając prawdziwy stan rzeczy, nie złożyłby oświadczenia woli tej treści, a jej podstawą powinien być całokształt okoliczności, w tym również rozważenie interesów stron stosunku prawnego⁴⁶.

Między błędem a oświadczeniem woli powinien istnieć związek przyczynowy. Nie ma znaczenia czy błąd odnosi się do faktów poprzedzających zawarcie stosunku prawnego, towarzyszących jego zawarciu, czy też jego skutków. O istotności błędu przesądzać muszą kryteria obiektywne, odnoszone do oceny rozsądnego człowieka, który znając prawdziwy stan rzeczy, nie złożyłby oświadczenia woli tej treści, a jej podstawą powinien być całokształt okoliczności, w tym również rozważenie interesów stron stosunku prawnego⁴⁷. Powyższe potwierdza kolejny Wyrok Sądu Najwyższego – tj. wymóg dokonania oceny sprawy „rozsądnie” jako przesłanka dopuszczalności powoływania się na działanie pod wpływem błędu przemawia za koniecznością obiektywizacji tej oceny⁴⁸. Duża część orzeczeń sądowych przyjmuje stanowisko podobne, tj. przyjmujące za kluczowe obiektywne miernik oceny istotności błędu. Między innymi również Wyrok Sądu Najwyższego można rozumieć w ten sposób, iż żadna osoba znająca prawdziwy stan rzeczy nie złożyłaby takiego oświadczenia – w tym wypadku nie zawarłaby umowa sprzedaży – tj. w przypadku umowy sprzedaży nieruchomości kupujący zwykle posiada wiedzę o przedmiocie umowy na długo przed tym, gdy staje do czynności notarialnej. O wywołaniu u niego błędu przez stronę sprzedającą należy więc mówić w odniesieniu do każdego zachowania się sprzedającego, które było przyczyną fałszywego przekonania kupującego; powodowie, składając oświadczenia woli przy zawieraniu umowy, działali pod wpływem błędu co do przedmiotu umowy, że błąd wywołała strona pozwana i był to błąd istotny oraz że powodowie skutecznie uchylili się od skutków powyższego oświadczenia woli, co usprawiedliwiało ich roszczenie o ustalenie nieważności umowy⁴⁹.

⁴⁶ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 25 listopada 2016r., I ACa 855/16, LEX nr 2225475. Podobnie Wyrok Sądu Okręgowego w Warszawie z dnia 7 sierpnia 2018r., XVI GC 2023/13, LEX nr 2691226 stanowi, że subiektywna istotność błędu oceniana powinna być przy uwzględnieniu istotności postanowień, których błąd dotyczył dla osoby, która złożyła oświadczenie. Obiektywna ocena istotności błędu polega na rozważeniu, czy w takich samych okolicznościach rozsądna osoba złożyłaby oświadczenie woli, gdyby nie działała pod wpływem błędu.

⁴⁷ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 grudnia 2012r., V CSK 25/12, LEX nr 1293974. Podobnie Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 8 maja 2019r., I ACa 287/18, LEX nr 2784437.

⁴⁸ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 maja 2011r., IV CSK 533/10, Legalis. Podobnie Wyrok Sądu Okręgowego w Gdańsku z dnia 14 grudnia 2011r., III Ca 1176/11, LEX nr 1714329.

⁴⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 czerwca 2006r., IV CSK 169/05, LEX nr 187058.

Stanowisko doktryny nie jest w tym zakresie jednak jednolite, natomiast przewagę stanowi pogląd, że prawnie doniosły błąd musi być zarówno istotny subiektywnie, jak również obiektywnie. Błąd zatem stanowić musi przyczynę sprawczą złożenia oświadczenia woli, ale również patrzymy przez pryzmat rozsądnie działającej strony czynności prawnej. „błąd musi być istotny subiektywnie i obiektywnie⁵⁰”. Podobnie A. Jedliński wyraża pogląd, iż „przepis ten wskazuje, że błąd jest istotny, jeżeli zachodzi taka sytuacja, że gdyby składający oświadczenie woli nie działał pod wpływem błędu i oceniał sprawę rozsądnie, nie złożyłby oświadczenia tej treści. Wchodzi tu w grę jednocześnie subiektywna i obiektywna istotność błędu (subiektywna, polegająca na tym, że indywidualnie pojmowany składający, gdyby nie był w błędzie, nie złożyłby oświadczenia woli tej treści, i obiektywna, polegająca na tym, że nie złożyłby oświadczenia woli tej treści także ujmowany generalnie rozsądny człowiek w jego sytuacji)”.⁵¹

Poprzedni art. 33 §2 kodeksu zobowiązań definiował niemal identyczne brzmienie aktualnego przepisu art. 84 §2 kodeksu cywilnego, uwzględniając znikome zmiany w stylistyce tekstu. „Na gruncie kodeksu zobowiązań przyjmowano, iż pod uwagę powinna być brana zarówno istotność o charakterze subiektywnym, jak i obiektywna⁵²”. Na szczególną uwagę zasługuje pogląd, że „Nieuprawnione jest twierdzenie, iż o subiektywnej istotności błędu przesądza już sam fakt uchylenia się przez stronę od skutków oświadczenia woli. Z faktu złożenia oświadczenia o uchyleniu się można wnioskować jedynie tyle, iż strona nie jest dłużej zainteresowana umową⁵³”. *Argumentum a fortiori* istotę błędu należy według Autora oceniać zarówno w ujęciu obiektywnym, jak również subiektywnym.

Konkludując powyższe – należy zauważyć, iż większość orzeczeń sądowych przyjmuje za wiodącą przesłankę obiektywnej istotności błędu, natomiast doktryna stoi na stanowisku, że do prawnej relewantności błędu nie są wystarczające kryteria obiektywne, lecz również subiektywne.

W ocenie autora spełnienie zarówno przesłanek obiektywnych, jak również subiektywnych stanowić powinno ocenę prawnej istotności błędu. Po pierwsze, gdyby składający oświadczenie woli znał prawdziwy stan rzeczy – tj. nie działał pod wpływem błędu, nie złożyłby wadliwego oświadczenia. Po drugie, należy zastanowić się, jak zachowałby się „rozsądny człowiek”, z

⁵⁰ P. Sobolewski, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) KC Komentarz red. K. Osajda, Warszawa 2020/Legaliz.

⁵¹ A. Jedliński, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego (w:) KC komentarz T.1 Część Ogólna wyd.2, red. A. Kidyba, Warszawa 2012/LEX.

⁵² M. Królikowski, Błąd jako wada oświadczenia woli..., s.204.

⁵³ Ibidem.

uwzględnieniem jego należytej staranności, który znalazłby się w takiej sytuacji. W przypadku spełnienia powyższych kryteriów, błąd należy uznać za uzasadniony, „urasta” on do błędu prawnie istotnego, a co za tym idzie możliwe jest uchylenie się od skutków prawnych złożonych pod wpływem błędu.

Błąd *sensu stricte* a pomyłka

W znaczeniu potocznym błąd oraz pomyłka stanowią wyrazy synonimiczne. W znaczeniu natomiast prawnym i prawniczym to dwie zupełnie inne instytucje. Zgodnie ze stanowiskiem M. Królikowskiego „przez błąd rozumie się: 1) mylne wyobrażenie u osoby składającej oświadczenie woli o rzeczywistym stanie rzeczy (lub równoznaczny z takim mylnym wyobrażeniem brak wyobrażenia o tym stanie), jeżeli stało się ono przyczyną sprawczą oświadczenia woli (błąd *sensu stricte*, 2) albo mylne wyobrażenie o treści złożonego oświadczenia woli (pomyłka)⁵⁴”.

Powyższe oznacza, iż autor tego poglądu traktuje pomyłkę jako rodzaj błędu, aczkolwiek zaznacza, iż pojęcia te nie są ze sobą tożsame.

Dobrym przykładem błędu *sensu stricte* będzie sytuacja, w której strona składa podpis na dokumencie, którego treść została przez strony szczegółowa uzgodniona. Następnie okazuje się, że treść dokumentu nie jest zgodna z wcześniejszymi ustaleniami. Strona w powyższej sytuacji ma prawo uchylić się od skutków prawnych czynności prawnej zawartej pod wpływem błędu. Natomiast do czynienia z pomyłką będziemy mieli w przypadku wystawienia przedmiotu w celu sprzedaży za 5.000,00 zł, mimo iż, w rzeczywistości stronie chodziło o 50.000,00 zł. Jak słusznie wskazuje Sąd Najwyższy – błąd co do treści czynności prawnej musi dotyczyć okoliczności wchodzących w skład treści tejże czynności (pomyłka) lub takich jak fakty, do których odnosi się oświadczenie, normy prawne mające zastosowanie do dokonywanej czynności prawnej, albo jej skutki prawne.⁵⁵

W takim razie, należy stwierdzić, że pomyłka następuje w sytuacji, gdy składający oświadczenie woli oświadcza co innego, aniżeli ma w zamiarze, natomiast błąd występuje w sytuacji, gdy strona co do zasady oświadcza to, co ma w zamiarze oświadczyć, ale tylko dlatego, iż posiada mylne wyobrażenie o prawdziwym stanie rzeczy.

⁵⁴ M. Królikowski, Błąd jako wada oświadczenia woli..., s.3.

⁵⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 sierpnia 2018r., V CSK 435/17, LEX nr 2531715.

Uchylenie się od skutków prawnych wadliwego oświadczenia woli złożonego pod wpływem błędu

Złożenie oświadczenia woli pod wpływem błędu stwarza możliwość stronie czynności prawnej do podjęcia pewnego rodzaju zachowań, które zmierzają do ustania skutków owej czynności z mocą wsteczną – tj. *ex tunc*. Art. 88 kodeksu cywilnego stanowi sankcję wzruszalności błędnego oświadczenia woli. „Wadliwość ta oznacza, że dotknięta nią czynność prawna jest ważna (wywołuje właściwe dla niej skutki prawne), ale jej skutki ustają z mocą wsteczną (*ex tunc*), jeżeli uprawniony złoży oświadczenie woli, o którym mowa w komentowanym przepisie⁵⁶”. Niniejsze skutki nie ustają *ex lege* – tj. z mocy samego prawa, kluczowe jest czynne działanie erransa – tj. wprowadzonego w błąd. Przepis wymaga, ażeby oświadczenie woli dotyczące uchylenia się od skutków prawnych wadliwej czynności zachowało formę pisemną – *ad probationem*, a ponadto istnieje termin zawity, po upływie, którego uchylenie się od skutków prawnych nie będzie możliwe, wynoszący rok. Zgodnie z art. 6 kodeksu cywilnego ciężar udowodnienia zachowania terminu spoczywa na *erransie*.

Niniejszy termin liczony jest od dnia wykrycia błędu jak stanowi art. 84 §2 kodeksu cywilnego. Termin z art. 88 § 2 kc ma charakter zawity (prekluzyjny), co oznacza, że nie może być przedłużany ani skracany, nie podlega przerwaniu ani zawieszeniu, nie może również zostać przywrócony, a po jego upływie uprawnienie do uchylenia się od skutków prawnych oświadczenia woli wygasa definitywnie⁵⁷. Efektem skorzystania z uprawnienia określonego w art. 88 kodeksu cywilnego będzie więc „nieważność całej umowy od momentu jej zawarcia⁵⁸”. Owe uprawnienie kształtujące następuje w drodze jednostronnej czynności prawnej, która polega na złożeniu przez erransa oświadczenia o uchyleniu się od skutków prawnych oświadczenia woli, które swoje usytuowanie ma w treści wcześniej zawartej czynności prawnej. Stanowi przywilej pozwalający na wzruszenie czynności prawnej. Adresatem powyższego oświadczenia jest druga strona czynności prawnej. Zgodnie z Wyrokiem Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 25 lipca 2019 roku wystąpienie błędu powoduje wadliwość czynności prawnej określaną mianem wzruszalności. Wadliwość ta oznacza, że dotknięta nią czynność prawna jest ważna (wywołuje właściwe dla niej skutki prawne), ale jej skutki ustają z mocą wsteczną (*ex tunc*), jeżeli uprawniony złoży oświadczenie woli, o którym mowa w art. 88 § 1 k.p.c.⁵⁹.

⁵⁶ R. Strugała, komentarz do art. 88 kodeksu cywilnego (w:) KC komentarz wyd.9, red. E. Gniewek, Warszawa 2019, snb.1/Legalis.

⁵⁷ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 sierpnia 2018r., V CSK 435/17, Legalis.

⁵⁸ M. Królikowski, Błąd jako wada oświadczenia woli..., s. 232.

⁵⁹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 25 lipca 2019r., I ACa 517/18, LEX nr 2770875.

Podobne stanowisko zajmuje Sąd Apelacyjny w Poznaniu, który wyrokiem z dnia 13 września 2012 r. uznał, że skuteczne złożenie oświadczenia, o jakim mowa w art. 88 § 1 kc, jest formą pozasądowego unieważnienia czynności prawnej z mocy woli samej strony tej czynności. W jego wyniku czynność prawna staje się nieważna od początku, ponieważ oświadczenie o uchyleniu działa z mocą wsteczną (*ex tunc*) od momentu dokonania czynności prawnej. Czynność ta nie może zatem wywierać żadnych skutków, zaś te, które powstały, zostają z mocą wsteczną przekreślone, co dotyczy zarówno skutków o charakterze obligacyjnym, jak i prawno-rzeczowym.⁶⁰ Zważając na powyższe – podmiot dokonujący czynności prawnej, będąc pod wpływem błędu – nie kieruje automatycznie sprawy do sądu. Pierwszym „etapem” powinno być uprawnienie kształtujące z przepisu art. 88 kodeksu cywilnego – tj. wystosowanie do przeciwnej strony oświadczenie, iż uchyla się od skutków prawnych swojego oświadczenia z mocą wsteczną. Aczkolwiek zważając na wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 29 czerwca 1999 r. wskazuje jednoznacznie, iż możliwość uchylenia się od skutków wadliwego oświadczenia woli następuje przez złożenie innej osobie stosownego oświadczenia na piśmie, którym może być również pozew wniesiony przeciwko tej osobie. Wówczas datę uchylenia się od skutków oświadczenia woli stanowi chwila doręczenia pozwu.⁶¹ W doktrynie dominuje również pogląd, że nie można uchylić się od skutków wadliwego oświadczenia woli jedynie w części, aczkolwiek istnieje także pogląd, iż *per analogiam* należy stosować do powyższego art. 58 §3 kodeksu cywilnego. Warto zaznaczyć, iż o złożeniu oświadczenia woli pod wpływem błędu decyduje wiedza, przekonanie składającego oświadczenie, że określona okoliczność oddziałująca na treść czynności prawnej przedstawia się inaczej niż w rzeczywistości. Z kolei o wykryciu błędu przesądza poznanie rzeczywistości, dowiedzenie się, jaki jest stan rzeczywisty co do danej okoliczności, która wpłynęła na treść czynności prawnej.⁶²

Konkludując, ażeby uchylić się od skutków prawnych wadliwej czynności prawnych należy subsydiarnie stosować przepis art. 65 kodeksu cywilnego – tj. dokonać wykładni oświadczenia woli, także określić, czy przesłanki błędu z art. 84 kodeksu cywilnego zostały spełnione. Nie każdą wadliwą czynność prawną można wzruszyć.

Błąd co do pobudki – tj. sfery motywacyjnej

⁶⁰ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 13 września 2012r., I ACa 656/12, LEX nr 1220593.

⁶¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 29 czerwca 1999r., I ACa 192/99, LEX nr 38053.

⁶² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 lutego 2017r., III CSK 60/16, LEX nr 2294378.

Stosując wykładnię literalną art. 84 §1 kodeksu cywilnego, należy zauważyć, iż prawnie relewantny błąd dotyczy treści czynności prawnej. Wnioskując *a contrario* – całokształt okoliczności nieujętych w treści czynności prawnej, nie stanowi prawnie istotnego błędu. Ustawodawca nie nakazuje brać pod uwagę kwestii motywacyjnych erransa. Należy więc zastanowić się, jakie elementy należą do sfery motywacyjnej – tj. pobudki. Mianowicie: które elementy wykraczają poza treść czynności prawnej. „Błędnie odczytana cena czy pewne właściwości przedmiotu mogą same w sobie stanowić pobudkę, tak samo jak pewne okoliczności, które ewidentnie wiążą się z treścią zawieranej umowy⁶³”. Wskazuje się, że „motyw jest pozbawiony znaczenia, o ile nie należy do treści czynności prawnej⁶⁴”. Poglądy orzecznictwa są spójne z poglądami doktryny – „W orzecznictwie utrwalili się poglądy, zgodnie z którym błąd co do okoliczności stanowiących pobudkę czy motyw dokonania czynności prawnej uzyskuje znaczenie prawne (staje się błędem prawnie doniosłym), gdy taki motyw lub pobudka zostanie „włączona do treści czynności prawnej”⁶⁵”. „Gdy jednak motywacja włączona została do treści czynności prawnej błąd w pobudce urasta do błędu istotnego co do treści czynności prawnej⁶⁶”. Błąd w znaczeniu wady oświadczenia woli określanym jest jako błąd postrzegania ("widzenia"), w odróżnieniu od błędu przewidywania i wnioskowania, które należą do sfery motywacyjnej podmiotu dokonującego czynności prawnej i tworzą pobudkę, pod wpływem której wyrażone zostało oświadczenie woli uznane następnie przez oświadczonego za "błąd", gdy okazało się, że oświadczenie nie osiągnęło zamierzonego i przewidywanego celu.⁶⁷

Judykatura dysponuje bogatym orzecznictwem dot. powyższego, mianowicie – zgodnie z pierwszym poglądem sfera motywacyjna nie mieści się w zakresie treści czynności prawnej – tj. ewentualny błąd przewidywania, błąd co do pobudki składającego oświadczenie woli, nie uzasadnia uchylenia się od skutków prawnych złożonego oświadczenia⁶⁸.

Trafnie wskazuje na pojęcie wykrycia błędu Wyrok Sądu Apelacyjnego w Białymstoku z dnia 13 maja 2015r. – sformułowanie „wykrycie błędu”, o którym mowa w art. 88 §2 kc, należy rozumieć jako definitywne powzięcie wiadomości o błędzie, a nie możliwość uzyskania wiedzy o błędzie⁶⁹.

⁶³ Ibidem, s. 153.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ R. Strugała, Komentarz do art. 84 kodeksu cywilnego..., s. 6/Legalis.

⁶⁶ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 31 sierpnia 1989r., III PZP 37/89, Legalis.

⁶⁷ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 grudnia 2000r., IV CKN 179/00, LEX nr 52505.

⁶⁸ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 6 kwietnia 2016r., I ACa 1475/15, LEX nr 2044385.

⁶⁹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Białymstoku z dnia 13.5.2015r., I ACa 442/14, LEX nr 1746805. Warto również wskazać Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 2 września 2013r., I ACa 47/13, Lex nr 1363296 podnoszący, iż początek biegu terminu z art. 88 § 2 k.c. liczy się od dnia wykrycia błędu przez błędzącego lub powzięcia

Drugi pogląd stanowi, że warunkiem prawnej doniosłości błędu w świetle art. 84 k.c. jest przede wszystkim to, aby dotyczył on treści czynności prawnej. Jeżeli do treści czynności prawnej włączona została określona motywacja, to także błąd co do pobudki (w sferze motywacyjnej), który jest prawnie obojętny i nie uzasadnia uchylecia się od skutków oświadczenia woli na podstawie art. 84 k.c. „urasta” do błędu istotnego co do treści czynności prawnej⁷⁰.

Ostatni pogląd stanowi o błędzie, który został wywołany podstępnie przez drugą stronę czynności prawnej – w takiej sytuacji błąd w sferze motywacyjnej może uzasadniać uchylecie się od skutków prawnych złożonego oświadczenia woli również w sytuacji, gdy nie dotyczył on treści czynności prawnej. W przypadku podstępu prawnie doniosłym będzie także błąd w sferze motywacyjnej⁷¹. Na uwagę zasługuje również pogląd Sądu Najwyższego z dnia 10 września 1997 roku wskazujący, iż do uchylecia się od skutków prawnych oświadczenia woli złożonego pod wpływem błędu wywołanego podstępnie wystarcza, aby błąd dotyczył sfery motywacyjnej, stanowiącej przyczynę złożenia oświadczenia woli⁷².

Powyższe stanowiska oznaczają, iż poglądy judykatury nie są ze sobą spójne w tym zakresie. Niektórzy uważają, że sfera motywacyjna nie powinna być włączana w treść czynności prawnej, a inni – wręcz przeciwnie, akcentują, iż uzasadnia to uchylecie się od skutków prawnych wadliwego oświadczenia woli.

Podsumowanie

Definicja błędu w znaczeniu potocznym, przyjęta w słownikach języka polskiego znacząco odbiega od znaczenia prawnego tego terminu. Za błąd w rozumieniu prawnym należy uznać niezgodność pomiędzy rzeczywistością a jej odbiciem w świadomości podmiotu.

Potoczne rozumienie błędu co do zasady przyjmuje, iż błąd następuje, gdy zachodzi niezgodność pomiędzy rzeczywistością a jej odbiciem w świadomości podmiotu, natomiast akcentuje, że błąd i pomyłka są pojęciami tożsamymi. Rozważania doktryny prowadzą do wniosku, że przyjęta definicja błędu jako wady oświadczenia dotyczy tzw. błędu postrzegania, który powinniśmy odróżnić zarówno od błędu przewidywania, jak i wnioskowania. Błąd

wiadomości o takim błędzie. Początek tego terminu należy zatem liczyć od dnia, kiedy strona powodowa definitywnie, po sprawdzeniu wstępnej informacji, dowiedziała się, że informacja ta odpowiada prawdzie.

⁷⁰ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 26 stycznia 2012r., I ACa 1485/11, LEX nr 1236066. Podobnie Wyrok Sądu Okręgowego w Szczecinie z dnia 16 marca 2015r., II Ca 781/14, LEX nr 2341632.

⁷¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 29 listopada 2012r., I ACa 566/12, LEX nr 1246854.

⁷² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 września 1997r., I PKN 251/97, LEX nr 32881.

przewidywania oraz wnioskowania należą do sfery motywacyjnej, tzw. pobudki czynności prawnej. Ustawodawca enumeratywnie wylicza przesłanki błędu w art. 84 kodeksu cywilnego, do których należą istotność błędu oraz objęcie nim treści czynności prawnej.

Ponadto stwarza warunki powołania się na błąd dotyczący czynności prawnej nieodpłatnej. Bardzo trafnie podnosi Sąd Najwyższy, że stwierdzenie błędu nie jest czynnością prawną, lecz określonym stanem świadomości opartym na uzyskanych informacjach. Czynność prawną tworzą oświadczenia woli, wyrażone w formie wyraźnej tudzież *per facta concludentia*. Definicja legalna oświadczenia woli nie jest tożsama z oświadczeniem wiedzy, które to nie wywołuje żadnych skutków prawnych. Przesłanki art. 60 kodeksu cywilnego nie dotyczą oświadczenia wiedzy, które stanowi czynność o charakterze faktycznym. Na aprobatę zasługuje pogląd, pozwalający odróżnić błąd od innych zdarzeń do niego podobnych – tj. niespełnienie oczekiwań strony co do sposobu wykonania zobowiązania, nieprawidłowa ocena przyszłych okoliczności, jak również błąd w prognozach efektów działalności gospodarczej nie będą błędem spełniać przesłanki błędu prawnie doniosłego. Uregulowanie przepisów dotyczących wad oświadczeń woli w przepisach ogólnych kodeksu cywilnego sprowadza się do wniosku, że przepisy nawiązujące do błędu, odnoszą się będą wyłącznie do czynności prawnych o charakterze cywilnoprawnym – tj. odnoszą się one będą do wszystkich czynności prawnych, poza czynnościami, dla których zostały wprowadzone odrębne regulacje prawne (*lex specialis derogat legi generali*).

Przepisy dotyczące zaś wad oświadczeń woli zawarte w dziale IV, tytule IV, księgi I kodeksu cywilnego i mają charakter *iuris cogentis* – tj. bezwzględnie obowiązujący. Oznacza to, iż strony nie mogą w drodze czynności prawnej wyłączyć stosowania przepisów dotyczących wad oświadczeń woli. Modyfikacja przepisów bądź odstępstwo od nich dozwolone jest wyłącznie na podstawie przepisów szczególnych – dla przykładu: 918, 945, 1019 oraz 1045 kodeksu cywilnego. Powyższe oznacza, iż przepisy dotyczące błędu nie mogą być wyłączone decyzją stron zawierających w formie przykładu umowę. Zasada swobody umów usytuowana w przepisie art. 353¹ kodeksu cywilnego stanowi, że „strony zawierające umowę mogą ułożyć stosunek prawny według swego uznania, byleby jego treść lub cel nie sprzeciwiały się właściwości (naturze), ustawie ani zasadom współżycia społecznego”. Wyłączenie możliwości powołania się na błąd w treści zawartej umowy prowadzi do nieważności tego postanowienia umownego jako sprzecznego z ustawą i mającego na celu obejście prawa.

Co do istotności błędu jako jednej z przesłanek przepisu art. 84 kodeksu cywilnego – istnieje spór w doktrynie i judykaturze. Większość przedstawicieli doktryny stoi na stanowisku, że przy ocenie, należy kierować się kryteriami zarówno obiektywnymi, jak i subiektywnymi.

Judykatura głównie zwraca uwagę na obiektywny miernik, oceniając, czy „rozsądny człowiek” złożyłby oświadczenie woli, gdyby nie działał pod wpływem błędu w określonych okolicznościach.

Istnieje szereg przepisów mających charakter *lex specialis* w stosunku do omawianego przepisu art. 84 kodeksu cywilnego, które wyłączają wymóg obiektywnej oceny istotności błędu – tj. dla przykładu testament. Ustawodawca uznał, iż prawnie relewantny błąd w przepisie art. 945 kodeksu cywilnego opiera się wyłącznie na kryteriach subiektywnych. Oceniamy perspektywę testatora, nie odwołujemy się do wzorca rozsądnie działającej osoby fizycznej. Gdyby przyjrzeć się bliżej treści czynności prawnej wadliwego oświadczenia woli, należy stwierdzić, iż niektóre elementy sfery motywacyjnej *errans* mieszczą się w niej. W tak przedstawionej sytuacji, w której motyw jest włączony w treść czynności – uzyskuje znaczenie prawne i staje się błędem prawnie doniosłym.

Konkludując – przepis art. 84 kodeksu cywilnego wykorzystujemy do wszelkiego rodzaju oświadczeń woli w rozumieniu cywilnoprawnym. Bez znaczenia jest, czy składając oświadczenie woli dokonujemy jednostronnej czynności prawnej, zawieramy umowę, jak również czy nasze oświadczenie skierowane jest do konkretnego adresata, czy do nieoznaczonej grupy odbiorców.

Wnioski *de lege ferenda*

Ze względu na rozbieżności poglądów zarówno doktryny, jak i judykatury w zakresie definiowania przesłanki „istotności błędu” sformułowanej w art. 84 k.c. postulować należy ujednolicenie w tym zakresie poglądów. Głównie ze względu na to, że przesłanka ta może być oceniana w sposób obiektywny, subiektywny, a nawet mieszany, i w konsekwencji prowadzić do innych rozstrzygnięć sądowych. Wobec tego, należałoby rozważyć i postulować nowelizację tego przepisu lub/i dokonanie oceny tego zagadnienie w uchwale Sądu Najwyższego w szczególności w składzie 7 sędziów, mającej moc zasady prawa.

Ten sam problem dotyczy sfery motywacyjnej w zakresie treści czynności prawnej. Tutaj również istnieje rozbieżność w orzecznictwie. Wskazać można na stanowiska, które wyrażają dezaprobatę co do stwierdzenia, iż sfera motywacyjna mieści się w treści czynności prawnej. Przeciwstawne stanowiska uznają, iż pobudka „urasta” do błędu prawnie istotnego, tj. możliwe jest uchylenie się od skutków prawnych. Wobec tej rozbieżności również tutaj postulować należy ujednolicenie stanowiska doktryny i orzecznictwa. Również, ze względu na praktyczne

zastosowanie tych unormowań, które skutkować mogą rozbieżnościami w zakresie ich interpretacji.

System prawny w Rzeczypospolitej Polskiej nie jest systemem *common law*, jednakże również tutaj orzeczenia sądów odgrywają znaczącą rolę, aczkolwiek co do zasady nie stanowią źródła prawa. Niewątpliwie wobec trudności w zakresie uchwalenie nowej treści przepisów dotyczących błędu⁷³, pewnym ułatwieniem w zakresie interpretacji tych unormowań byłaby uchwała Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego mająca moc zasady prawa, pozwalająca na wprowadzenie jednoznacznego sposobu interpretacji wskazanych przepisów.

Bibliografia

- Cieńska, H. (1967) (red.). *Słownik polszczyzny XVI wieku*, tom II. Wrocław.
- Doroszewski, W. (1958) (red.). *Słownik języka polskiego*, tom I. Warszawa.
- Grzesiok-Horosz, A. (2019). *Komentarz Wady oświadczenia woli*. W: M. Załucki (red.), *KC – komentarz*, wyd. 1, Warszawa 2019.
- Grzybowski, S. (1985). *Komentarz do art. 84 Kodeksu cywilnego*. W: S. Grzybowski (red.), *System prawa cywilnego*, t. 1, Wrocław.
- Gutowski, M. (2019). W: Z Radwański (red.), *Wady oświadczenia woli. System Prawa Prywatnego*, t. 2, wyd. 3. Warszawa.
- Janas, A. (2018). *Komentarz do art. 84 Kodeksu cywilnego*. W: M. Habdas, M. Fras (red.), *KC – komentarz*. Warszawa.
- Jedliński, A. (2012). *Komentarz do art. 84 Kodeksu cywilnego*. W: A. Kidyba (red.), *KC – komentarz T.1 Część ogólna*. Warszawa.
- Królikowski, M. (2014). *Błąd jako wada oświadczenia woli*. Warszawa: Instytucje Prawa Prywatnego.
- Lewaszkiwicz-Petrykowska, B. (2014). *Komentarz do art. 84 Kodeksu cywilnego*. W: P. Książak, M. Pyziak-Szafnicka (red.), *KC – komentarz część ogólna*, wyd. II. Warszawa.
- Machnikowski, P. (2019). *Komentarz do art. 60 Kodeksu cywilnego*. W: E. Gniewek (red.), *KC – komentarz*. Warszawa.
- Nazaruk, P. (2019). *Komentarz do art. 82 Kodeksu cywilnego*. W: J. Ciszewski, P. Nazaruk (red.), *KC komentarz*. Warszawa.
- Petrozolin-Skowrońska, B. (red.) (1998). *Nowy Leksykon PWN*. Warszawa.

⁷³ Por. <https://www.projektkc.uj.edu.pl/>

Radwański, Z. (2008). Wady oświadczenia woli. W: Z. Radwański (red.), *System Prawa Prywatnego*, t. 2 wyd.2, red. Z. Radwański, Warszawa 2008.

Sobolewski, P. (2019). Komentarz do art. 84 Kodeksu cywilnego. W: K. Osajda (red.), *KC – komentarz*. Warszawa.

Sobolewski P. (2020). Komentarz do art. 84 Kodeksu cywilnego. W: K. Osajda (red.), *KC – komentarz*. Warszawa.

Strugała, R. (2017). Komentarz do art. 84 Kodeksu cywilnego. W: E. Gniewek, P. Machnikowski (red.), *KC – komentarz*. Warszawa.

Strugała, R. (2019). Komentarz do art. 84 Kodeksu cywilnego. W: E. Gniewek (red.), *KC – komentarz*. Warszawa.

Strugała, R. (2019). Komentarz do art. 88 Kodeksu cywilnego. W: E. Gniewek (red.), *KC – komentarz*. Warszawa.

Strzebinczyk, J. (2016). Komentarz do art. 84 Kodeksu cywilnego. W: E. Gniewek, P. Machnikowski (red.), *KC komentarz*. Warszawa.

Trzaskowski, R. (2008). Wady oświadczenia woli w perspektywie kodyfikacyjnej. *Studia Prawa Prywatnego*, 3.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz. U. z 2019 r. poz. 1145).

Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. z 2019 r. poz. 1460).

Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (Dz. U. z 2019 r. poz. 1040).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1993 r. – Kodeks Zobowiązań (Dz. U. R. P. Nr. 29, poz. 249).

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 31.8.1989 r., III PZP 37/89, Legalis.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10.9.1997 r., I PKN 251/97, LEX nr 32881.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5.12.2000 r., IV CKN 179/00, LEX nr 52505.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9.6.2006 r., IV CSK 169/05, LEX nr 187058.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 29.10.2010 r., I CSK 595/09, Legalis.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20.5.2011 r., IV CSK 533/10, Legalis.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12.12.2012 r., V CSK 25/12, LEX nr 1293974.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9.2.2017 r., III CSK 60/16, LEX nr 2294378.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6.2.2018 r., IV CSK 214/17, LEX nr 2510946.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9.8. 2018 r., V CSK 435/17, Legalis.

-
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13.9.2018 r., II CSK 747/17, Legalis.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 31.5.2019 r., IV CSK 163/18, LEX nr 2686043.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 18.6.1991 r., I ACr 151/91, Legalis.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 19.10.1995 r., I ACr 514/95, LEX nr 26341.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 29.6.1999 r., I ACa 192/99, LEX nr 38053.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 26.1.2012 r., I ACa 1485/11, LEX nr 1236066.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 13.9.2012 r., I ACa 656/12, LEX nr 1220593.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 29.11.2012 r., I ACa 566/12, LEX nr 1246854.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 2.9.2013 r., I ACa 47/13, LEX nr 1363296.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 17.4.2014 r., I ACa 1494/13, Legalis.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Białymstoku z dnia 13.5.2015 r., I ACa 442/14, LEX nr 1746805.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 6.4.2016 r., I ACa 1475/15, LEX nr 2044385.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 12.8.2016 r., I ACa 285/16, Legalis.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 25.11.2016 r., I ACa 855/16, LEX nr 2225475.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 29.12.2016 r., I ACa 1481/16, Legalis.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 13.11.2018 r., I ACa 48/18, LEX nr 2637794.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 8.5.2019 r., I ACa 287/18, LEX nr 2784437.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 25.7.2019 r., I ACa 517/18, LEX nr 2770875.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie – I Wydział Cywilny z dnia 6.12.2019 r., I ACa 755/18, Legalis.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 19.12.2019 r., I Aga 54/19, LEX nr 2979155.
- Wyrok Sądu Okręgowego w Gdańsku z dnia 14.12.2011 r., III Ca 1176/11, LEX nr 1714329.
- Wyrok Sądu Okręgowego w Szczecinie z dnia 16.3.2015 r., II Ca 781/14, LEX nr 2341632.
- Wyrok Sądu Okręgowego w Warszawie z dnia 7.8.2018 r., XVI GC 2023/13, LEX nr 2691226.